

Introducing and Analysis of manuscripts of "Khalvati-Tabrizi's description" on the Introduction of Qeysari's Commentary

Mohammadreza Masoumi¹

Mahdi Salmani²

Amin Mojallizadeh³

Submitted: 26-09-2022 Revised: 05-11-2022 Accepted: 11-10-2022 Published: 21-03-2023 pp.167-199

Abstract

Ibn Arabi's Fusus-al-Hakam is one of the most important books in the field of theoretical mysticism. Hence, many descriptions have been written about it since its compilation. One of these well-known explanations of the Fusus-al-Hikam is the commentary of "Dawood Qeisari", in which because of several reasons, e.g., comprehensiveness and adherence to the original text of Fusus-al-Hikam, it is quite noticeable. An important feature of Qeisari's description is that before explaining the Fusus-al-Hikam, an introduction, in twelve chapters, is given at its beginning, where in terms of scientific classification and order in understanding theoretical mysticism and concepts of the Fusus-al-Hikam is important. While it can solve many problems of the Fusus-al-Hikam. According to this introduction, one of the anonymous mystics of the ninth century named Khalvati-Tabrizi has translated and explained the introduction of Qeisari's commentary on Ibn Arabi's Fusus-al-Hakam in Persian. The upcoming research, which has been carried out in an analytical-descriptive way and with reference to library sources, is devoted to the investigation of the structure and style of this book and the introduction of its manuscripts that are kept in the national and Astan al-Quds libraries. The results of the research show that this work is important in terms of style and in terms of the type of translation. Although in some cases and by necessity, it has come close to literary translation.

keywords: Fusus al-Hikam, Qeysari's Commentary, Khalvati Tabrizi, Manuscripts, style.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

© Authors, Published by Journal of Codicology and manuscript research. This is an open-access paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

1. Associate Professor of the Department of Persian Language and Literature. Faculty of Humanities. Islamic Azad university. Yasouj unit. Yasuj Kahkilouye and Boyer Ahmed. Iran. (corresponding author) Email: Mohammadreza.Masoumi@iau.ac.ir

2. Assistant Professor. Center for Islamic Education and Persian Literature. Isfahan University of Technology. Esfahan. Iran.

3. PhD in Persian Language and literature, Farhangian University of Isfahan-Shahid Bahonar Campus, Isfahan, Iran- aminmojalle@gmail.com

References

- Abul-Qasemi, Mohsen, History of the Persian Language, Tehran, Samt, 1995.
- Aqabozorg Tehrani, Mohammad Mohsen, Al-Dhari'ah ila Tasaneef al-Shi'ah, Beirut, Lebanon, Dar al-Adwaa, 1983 AH.
- Ashtiani, Jalal al-Din, A Critique of Ghazali's Incoherence of the Philosophers, Qom, Islamic Propagation Office of the Qom Seminary, 2008.
- Danesh-Pajouh, Mohammad Taghi, Journal of Manuscripts of the Central Library of the University of Tehran, Tehran, University of Tehran Publications, 1965.
- Daraeti, Mostafa, Catalog of Iranian Manuscripts (FANHA), Tehran, National Archives and Library Organization of the Islamic Republic of Iran, 2011.
- Dowlatabadi, Aziz, Orators of Azerbaijan, Tabriz, Sotoudeh, 1998.
- Hamadhani, Ali ibn Shahab al-Din, Treatise on Dreams by Mir Seyyed Ali Hamadhani, edited by Mohammad Jafar Yahaghi, Rudaki Quarterly, No. 44, pp. 95-114, 1394.
- Hasanzadeh Amoli, Hasan, Ma'aser Asar, Qom, Alif Lam Mim, 2007.
- Hasanzadeh Amoli, Hasan, Mysticism and Metaphysical Wisdom, Qom, Alif Lam Mim, 2001.
- Ibn Arabi, Muhammad ibn Ali, Fusūs al-Hikam, translated by Mohammad Ali Mohahed, Tehran, Karnameh, 2007.
- Ibn Karbalai, Hafez Hossein ibn Karbalai, Rawdāt al-Jannān wa Janāt al-Jannān, edited by Jafar Sultan al-Qara'i, Tabriz, Sotudeh, 2003.
- Iraqi, Ebrahim ibn Bozorgmehr, Diwan of Iraqi, Edited by Saeed Nafisi, Tehran, Sanai, 1996.
- Izutsu, Toshihiko, Life and Thought of Ibn Arabi, Keyhan Farhangi, Issue 96, pp. 38-41, 1993.
- Jahanbakhsh, Joya, Effective Theoretical Reflections on Editing Literary Texts, Ayeneh-ye Mirath, Issue 42, pp. 24-73, 2008.
- Jahanbakhsh, Joya, Guide to Textual Editing, Tehran, Mirath Maktub, 1999.
- Jami, Abd al-Rahman ibn Ahmad, Naqd al-Nusūs fi Sharh Naqsh al-Fusūs, edited by William Chittick, Tehran, Institute for Research in Philosophy and Wisdom of Iran, 2002.
- Kashani, Abdurrazagh ibn Jalal al-Din, Commentary on Ibn Arabi's Fusūs al-Hikam, Edited by Majid Hadi Zadeh, Tehran, Cultural Heritage and National Treasures Association, 2004.
- Khalilollahi, Shahla, The Five Presences in Various Commentaries on Fusūs al-Hikam of Ibn Arabi, Literary Essays, Issue 160, pp. 137-150, 2008.
- Khalvati Tabrizi, Abd al-Rahim ibn Mohammad, Al-Daqa'iq fi Ma'rifat al-Haqa'iq, National Library of the Islamic Republic of Iran, Manuscript No. 32237, undated, part A.
- Khalvati Tabrizi, Abd al-Rahim ibn Mohammad, Daqa'iq dar Ma'rifat al-Haqa'iq, Astan Quds Razavi Library, Manuscript No. 860, undated, part B.
- Khanlari, Parviz, History of the Persian Language, Tehran, Simorgh, 1995.
- Khatib Rahbar, Khalil, Prepositions and Conjunctions, Tehran: Mahtab, 2000.
- Lewison, Leonard, Tabrizi Orientalist, Sufi Journal, Issue 5, pp. 30-36, 1989.
- Mahyar, Mohammad, Grammar Dictionary, Tehran, Mitra, 1376.

- Maqani, Mohammad Reza, Dictionary of Symbols and Signs, Qom, Mehr, 1411 AH.
- Maruf, Yahya, The Art of Translation, Kermanshah, Center for Research and Development of Humanities, 1387.
- Marzban ibn Rustam, Marzbannameh, translated by Sa'd al-Din Varavini, Tehran, Safi' Alishah, 1387.
- Mesgarnejad, Abdoljaleel, Commentary on Fusūs al-Hikam by Khwaja Parsa, Ma'aref, No. 8, pp. 83-92, 1365.
- Misbah Yazdi, Mohammad Taqi, Dictionary of Islamic Rational Sciences' Names, Qom, Imam Khomeini Educational and Research Institute, 1389.
- Modarresi, Fatemeh, From Phoneme to Sentence, Tehran, Chapar, 1387.
- Mousavi Tabataba'i Tabrizi, Mohammad Reza ibn Mohammad Sadeq, History of the Pure Offspring, edited by Mohammad Alvansaz Khoyi, Tehran, Islamic Consultative Assembly Publishing, 1389.
- National Library, Specialized Website. (Last reviewed: August 11, 2022) <<https://www.nlai.ir/>>
- Nematollah Vali, Nematollah ibn Abdullah, Imaginary Treatise, Mashreq, No. 5, pp. 44-49, 1374.
- Nezami, Elias ibn Yusuf, Khosrow and Shirin, edited by Vahid Dastgerdi, Tehran, Armaghan, 1378.
- Qaysari, Dawood ibn Mahmoud, Commentary on Fusūs al-Hikam, Edited by Jalal al-Din Ashtiani, Tehran, Elmi va Farhangi, 1996.
- Qaysari, Dawood ibn Mahmoud, Commentary on Qaysari's Introduction to Fusūs al-Hikam, Edited by Jalal al-Din Ashtiani, Tehran, Amir Kabir, 1991.
- Qaysari, Dawood ibn Mahmoud, Qaysari's Commentary on Ibn Arabi's Fusūs al-Hikam, Translated by Mohammad Khajavi, Tehran, Mowlavi, 2008.
- Qaysari, Dawood ibn Mahmoud, Treatises of Qaysari, Edited by Jalal al-Din Ashtiani, Tehran, Institute for Research on Wisdom and Philosophy of Iran, 2002.
- Riyaz, Mohammad, Biography and Works of Mir Seyyed Ali Hamadani, Islamabad, Pakistan, Publishing Center for Persian Research of Iran and Pakistan, 1991.
- Sadr al-Din Qunawi, Mohammad ibn Ishaq, Al-Fukuk, Manuscript No. 727, Yusuf Agha Library, Konya, undated.
- Sadraei Khoyi, Ali, Catalog of Shia Hadith and Hadith Sciences Manuscripts, Qom, Dar al-Hadith Scientific and Cultural Institute, 2003.
- Sadraei Khoyi, Ali, The Heritage of Shia Hadith, Qom, Dar al-Hadith Scientific and Cultural Institute, 2008.
- Sajjadi, Jafar, Dictionary of Philosophical Terms of Mulla Sadra, Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance, 2000.
- Torkeh Esfahani, Ali ibn Mohammad, Commentary on Fusūs al-Hikam, researched by Mohsen Bidarfar, Qom, Bidar, 1999.
- Yahya, Osman, Works of Ibn Arabi, Cairo, Egypt, Egyptian General Book Authority, 2001 AD.

doi معرفتی و بررسی نسخ خطی شرح خلوتی تبریزی بر مقدمه شرح قیصریامین مجلی‌زاده^۶ مهدی سلمانی^۵ محمد رضا معصومی^۴

از صفحه ۱۶۷ تا صفحه ۱۹۹ تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۰۴ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۷/۱۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۷/۱۹ تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۱/۰۱

چکیده

فصوص‌الحکم ابن عربی یکی از مهم‌ترین کتب در زمینه عرفان نظری است. به همین دلیل از زمان تألیف تاکنون شرح‌های بسیاری بر آن نوشته شده است. یکی از شروح فصوص‌الحکم، شرح «داوود قیصری» است که به دلایل مختلف از جمله جامعیت و پایبندی به متن اصلی فصوص‌الحکم، اهمیت زیادی دارد. از ویژگی‌های مهم شرح قیصری این است که قبل از بخش شرح فصوص‌الحکم، مشتمل بر مقدمه‌ای در دوازده فصل است که از لحاظ دسته‌بندی و ترتیب علمی، در شناخت عرفان نظری و مفاهیم فصوص‌الحکم، اهمیت زیادی دارد و می‌تواند بسیاری از مشکلات فصوص‌الحکم را حل کند. با توجه به اهمیت این مقدمه، یکی از عارفان گمنام قرن نهم هجری قمری به نام «خلوتی تبریزی»، مقدمه شرح قیصری بر فصوص‌الحکم ابن عربی را به فارسی ترجمه و شرح کرده است. پژوهش پیش‌رو که به شیوه تحلیلی - توصیفی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای انجام شده است به بررسی ساختار و سبک این کتاب و معرفی نسخ خطی آن که در کتابخانه‌های ملی و آستان قدس نگهداری می‌شوند اختصاص دارد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که این اثر از نظر سبکی حائز اهمیت است و از نظر نوع ترجمه نیز ترجمه تحت‌اللفظی است گرچه در بعضی مواقع و به‌ضرورت به ترجمه ادبی نزدیک شده است.

کلمات کلیدی: فصوص‌الحکم، شرح قیصری، خلوتی تبریزی، نسخ خطی، سبک

Cite this article: Masoumi, Mohammadreza; Salmani, Mahdi; Mojallizadeh, Amin. (2023) Introducing and Analysis of manuscripts of "Khalvati-Tabrizi's description" on the Introduction of Qeyṣarī's Commentary.. Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskah/shināsī va taṣṭīḥ-i mutūn). vol-3, Issue-1, 167-199.
<https://doi.org/10.22034/crtc.2022.363654.1043>

۴. (نویسنده مسؤول) دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده علوم انسانی. دانشگاه آزاد اسلامی. واحد یاسوج. یاسوج.

کهکیلویه و بویر احمد. ایران. Mohammadreza.Masoumi@iau.ac.ir

۵. استادیار. مرکز معارف اسلامی و ادبیات فارسی. دانشگاه صنعتی اصفهان. اصفهان. ایران.

۶. دکتری زبان و ادبیات فارسی و مدرس دانشگاه فرهنگیان، پردیس شهید باهنر اصفهان، اصفهان، ایران.

مقدمه

ابن عربی (۵۶۰-۶۳۸ ه.ق.) یکی از بزرگ‌ترین فیلسوفان عارف‌مشرّب اسلامی است که تألیفات فراوانی از او برجای مانده است؛ اما مهم‌ترین اثر وی، کتاب «فصوص» است (نک: ایزوتسو، ۱۳۷۲: ۳۸ و یحیی، ۲۰۰۱ و سجادی، ۱۳۷۹: ۲۰). به دلیل اهمّیت فصوص‌الحکم، شرح‌های مختلفی بر آن نوشته شده است و در میان این شرح، شرح قیصری، جزو مهم‌ترین و معروف‌ترین شرح به حساب می‌آید (نک: ترکه، ۱۳۷۸: ۶۵ و ریاض، ۱۳۷۰: ۱۵۳). این شرح، بسیار مفید و کثیرالفروع و حائز اهمّیتی بسزا در مسائل عرفانی است (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۰: ۴۳) و از نظر سبک، به شرح کاشانی شباهت دارد؛ ولی قیصری خیلی بیشتر از کاشانی به حلّ رموز و مشکلات آن کتاب، دست‌زده و کمتر به اظهار نظریّات خود پرداخته است. ضمن اینکه در روشنی و سلاست نثر نیز بر شرح کاشانی ترجیح دارد و روی‌هم‌رفته برای فهم فصوص، بیشتر مورد استفاده تواند بود (نک: جامی، ۱۳۸۱: ۳۷ و یک و کاشانی، ۱۳۸۳: ۵۲). در میان شرح‌های مختلفی که بر فصوص نوشته شده است؛ شرح علامه قیصری، کتاب درسی شده است (نک: حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۰: ۴۳ و همو، ۱۳۸۶: ۲/۲۲۵). شیوه قیصری در شرح، دقیق، استدلالی، علمی و مفصل است. وی پیش از شروع شرح، مقدمه‌ای در دوازده فصل نوشته است که خود کتاب مستقلی است و به‌منزله مدخلی در مسائل صحف عرفانی به شمار می‌رود (نک: ابن عربی، ۱۳۸۶: ۳۳ و قیصری، ۱۳۸۷: نود و مسگر نژاد، ۱۳۶۵: ۸۸).

از آنجاکه اکثر شرح‌های فصوص‌الحکم به زبان عربی هستند، شناسایی و معرّفی شرح فارسی این کتاب از اهمّیت زیادی برخوردار است. یکی از این شرح‌های مهم فارسی، شرح «خلوتی تبریزی» است که معرّفی آن به دلایل مختلف از جمله، تدوین تاریخ ادبیات و سبک‌شناسی و تسهیل عرفان پژوهی و آشنایی با عرفان برای کسانی که با زبان عربی آشنایی کمتری دارند و البته بررسی تاریخ ترجمه اهمّیت زیادی دارد.

اهداف پژوهش

- ۱- معرفی و بررسی نسخ خطی شرح خلوتی؛
- ۲- بررسی و تبیین ویژگی‌های سبکی شرح خلوتی؛
- ۳- تبیین ارتباط این اثر با شرح دیگر.

پیشینه پژوهش

خلوتی تبریزی، شخصیتی گمنام است که تحقیقات زیادی در مورد زندگی وی انجام نشده است. در میان پژوهشگران، تنها «لئونارد لويسون» مقاله‌ای در مورد وی با عنوان «مشرقی تبریزی، عارف گمنام قرن نهم هجری» نوشته و درباره آثار خلوتی چنین آورده است: «متأسفانه اطلاعات موجود در مورد زندگی مشرقی محدود است و تنها اثر باقی مانده از او دیوان شعری است که در کتابخانه بریتانیا در لندن به شماره Or.3313,folios 66-195 (که تاریخ کتابت ۹۵۳ هجری، می باشد) موجود است که هنوز چاپ نشده است» (لويسون، ۱۳۶۸: ۳۲). چنان که معلوم است، لويسون اطلاعی در باب دیگر آثار باقی مانده «خلوتی تبریزی» نداشته است.

در فهرست «فنخا» نسخه‌ای دیگر از دیوان وی با این مشخصات معرفی شده است: «دیوان شریف خلوتی: خلوتی تبریزی، عبدالرحیم بن محمد، ۸۵۹ قمری، تهران؛ دانشگاه؛ شماره نسخه ۲۱۷۳/۱-ف. نسخه اصل: آغاز و انجام پاره‌ای از نسخه‌های یوگسلاوی که یان بگدانویچ فیلم آن‌ها را آورده؛ کا: درویش مصطفی بن محمد بن احمد قنوی، تا: رجب ۹۹۵ ق [فیلم‌ها ف: ۱-۶۴۷]» (درایتی، ۱۳۹۰: ۴۲۳/۱۵). بررسی این نسخه نشان می‌دهد که چهار صفحه از آن به صورت ریزفیلم در بخش نسخ خطی کتابخانه دانشگاه تهران موجود است و در آن هیچ اثری از نام «مشرقی» یا «خلوتی» یا «عبدالرحیم» و هرآنچه که ربطی با «خلوتی» داشته باشد، دیده نمی‌شود.

«لويسون» همچنین پس از مطالب فوق در باب «تفسیر گلشن راز عبدالرحیم خلوتی» این چنین نوشته است: «تفسیری از گلشن راز شیخ محمود شبستری به عنوان شرحی بر بعضی از ابیات مشکل‌ها گلشن راز که به مشرقی منسوب بوده بسیار اهمیت دارد و مؤید هواخواهی شاعر از شارحان و عاشقان این اثر گران قدر عرفانی است.» (لويسون، ۱۳۶۸: ۳۲) لکن باید توجه داشت که نسخه‌ای از این شرح در کتابخانه دانشگاه هاروارد (مجموعه فرانسویس هوفر) در شهر ماساچوست نگهداری می‌شود (نک: دانش‌پژوه، ۱۳۴۴: ۶۰/۴)؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که لويسون تا سال ۱۳۶۸ که این مقاله را منتشر کرده، اطلاعی از آثار دیگر برجای مانده از «خلوتی تبریزی» نداشته است.

اما در مورد اثر معرفی شده در این پژوهش، تنها در کتاب «سخنوران آذربایجان» در حد چهار سطر به بررسی این اثر، آن هم با استناد به نسخه ناقص آن در آستان قدس رضوی پرداخته شده است؛ بدین صورت که پس از معرفی «شرح نصوص صدرالدین محمد قونیوی» از «روضات الجنان و جنات الجنان» ابن کربلائی این چنین آمده: «در فهرست نسخه‌های خطی، گویا همین «شرح نصوص» تحت عنوان «دقایق در معرفت حقایق» یاد و اضافه شده

است که گزارشی از مشکلات «فصوص‌الحکم» در ۱۲ باب است و نسخه‌ای از آن در کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۹۳۰ حکمت موجود است (نک. فهرست رضوی، ج ۴، ص ۲۲۰)؛ ولی ظاهراً «فصوص‌الحکم» غیر از «نصوص» است. آن، تألیف فارابی است و این، تصنیف صدرالدین قونیوی» (دولت‌آبادی، ۱۳۷۷: ۱/۳۳۸).

بنابراین، چنانچه ملاحظه می‌شود این مقاله، اولین پژوهش مستقل در باب شرح خلوتی به شمار می‌رود.

آثار و احوال خلوتی تبریزی

خواجه عبدالرحیم خلوتی، پسر مولانا شمس‌الدین محمد اقطابی مشرقی تبریزی است. وی و پدرش، هر دو مرید مولانا محمد مغربی بوده‌اند. او به خدمت بزرگانی چون سلطان خواجه علی صفوی و شیخ زین‌الدین خوافی و حضرت شیخ کمال خجندی رسیده است. وی در طریق نوشتن خط، سرآمد روزگار بوده است و سند خط استادان آذربایجان و خراسان بدو می‌پیوندد و بغایت خوش می‌نوشته است. (نک: ابن کربلائی، ۱۳۸۲: ۸۲-۸۵ و دولت-آبادی، ۱۳۷۷: ۱/۳۳۸). نسخه‌ای از صحیفه سجّادیه به خط وی برجای مانده است. (نک: صدراپی خویی، ۱۳۸۷: ۲۶۲/۲۰ و همان، ۱۳۸۲: ۵۳۱/۹ و درایتی، ۱۳۹۰: ۵۰۳/۲۱). همچنین مشهور است که «عبدالرحیم خلوتی» در چهل روز یک مصحف می‌نوشته است (نک: ابن کربلائی، ۱۳۸۲: ۸۵).

خواجه خلوتی، تخلص «مشرقی» را از نام پدر خود؛ یعنی «شمس‌الدین محمد اقطابی مشرقی» برای خویش انتخاب کرده است. (نک: لویسون، ۱۳۶۸: ۳۱ و ابن کربلائی، ۱۳۸۲: ۸۳) لکن در هیچ جای «شرح خلوتی بر مقدمه شرح قیصری» نامی از «مشرقی» دیده نمی‌شود و فقط خود را «خلوتی» معرفی کرده است (نک: خلوتی الف: ۱ پ، ۲ پ، ۴۷ ر، ۵۸ ر). وفات وی در غزه محرم سال ۵۸۵۹ ق. واقع شده و در حظیره بابامزید، مدفون است. (نک: ابن کربلائی، ۱۳۸۲: ۸۷؛ دولت‌آبادی، ۱۳۷۷: ۱/۳۳۹؛ موسوی طباطبائی تبریزی، ۱۳۸۹: ۱۴۵)

تألیفات وی عبارت‌اند از: مفاتیح‌الغیب، حاشیه بر شرح اصطلاحات شیخ عبدالرزاق کاشی، شرح نصوص شیخ صدرالدین محمد قونیوی، شرح بر قصیده میمیه خمیه فارضیه، رساله سنه سرمدیه، شرح رباعی حورائیه، رساله مرآت‌العباد فی معرفة المعاد، شرح بعضی از ابیات مشکله گلشن راز و دیوان اشعار (نک: ابن کربلائی، ۱۳۸۲: ۸۶ و دولت‌آبادی، ۱۳۷۷: ۱/۳۳۸ و لویسون، ۱۳۶۸: ۳۲ و همان، ۱۳۹۶: ۷۳ و درایتی، ۱۳۹۰: ۱۵/۴۲۳). همچنین از متن «شرح خلوتی بر مقدمه شرح قیصری» برمی‌آید که وی اثری به زبان عربی به نام «تذکره» نیز داشته است؛ چنان‌که در پایان «فصل نهم در ذکر آنکه عالم صورت حقیقت انسانی است» آورده است: «و مؤلف این کتاب،

عبدالرحیم خلوتی، داد این معنی در رساله‌ای که به زبان تازی نوشته، مسمی به تذکره داده» (خلوتی الف: ۴۷ ر).

سبب تألیف و موضوع شرح خلوتی

علی‌رغم فواید مختلفی که مقدمه شرح قیصری در فهم مطالب عرفانی، بخصوص فصوص الحکم ابن عربی دارد؛ فهم مقدمه قیصری برای شاگردان مبتدی بسیار مشکل است (نک: قیصری، ۱۳۸۱: ۵) و اکثر شروح معتبر فصوص الحکم هم به زبان عربی است که البته خلوتی تبریزی نیز به این مسئله اشاره کرده است: «... التماس نمودند که مقدمه‌ای که در حل مشکلات آن مصنف بدیع و سایر مصنفات شیخ مشاؤونیه و تلامذه آن کامل، معین و مفید باشد، مدلل به أدله استدلالیه به زبان فارسی بنویس؛ اگرچه اساطین معرفت و سلاطین ممالک کشف و حقیقت در فن تصوّف و علم توحید، مصنفات بسیار و مؤلفات بی‌شمار دارند؛ اما اکثر مصنفات ایشان به فنون عربیت موشح است و اکثر فقرای این روزگار به سبب قلت مبالغت و عدم التفات به مبادی و مقدمات عربیت و حکمی و منطقی و کلامی از فهم اسالیب کلمات و ادراک استعارات و عبارات ایشان قاصرند» (خلوتی الف: ۲ ر)

بنابراین «خلوتی تبریزی» تصمیم می‌گیرد که «شرح مقدمه قیصری» را به فارسی ترجمه و شرح کند. وی چهار بار به این موضوع اشاره کرده است:

۱- «لاجرم بعد از استجازه و استخاره چنان که دأب و دیدن اهل الله است؛ مقدمه شیخ عالم، عارف کامل موحد، شرف‌الدین قیصری را که از برای شرح فصوص نوشته شرحی؛ بل ترجمه به زبان فارسی نوشت و عجاله الوقت را بر دوازده فصل و بر اصلی مشتمل گردانید و هر فصلی را بر چند دقیقه و تنبیه و مساعده محتوی ساخت» (همان)

۲- «این معنی نیز چون از مکان غیبی به مشاهد ظهور و شهادت رسید بر تسطیر شرح مقدمه شریفه قیصریه یکی از جمله بواعث شد» (همان: ۲ پ)

۳- «و حضرت شیخ عارف محقق، شرف الحق و الدین، داود بن محمد بن محمد رومی قیصری - قدس الله روحه - که این رساله، شرح و ترجمه مقدمه اوست» (همان: ۲۵ پ)

«و هذا آخر ما اردنا ایراد فی شرح المقدمة القیصریه، تبصره للمبتدی و تذکره للمنتهی.» (همان: ۵۸ پ)

زمان تألیف شرح خلوتی

در انجنامه مؤلف، زمان پایان این اثر این‌چنین ذکر شده است: «و قد وقع الفراغ من تألیف فی العشر الاول من

محرم سنهٔ خمس و عشرين و ثمانمائهٔ هجریهٔ» (همان: ۵۸ پ)؛ بنابراین در دههٔ اول محرم سال ۸۲۵ ه.ق. تألیف شده است.

نام این اثر چیست؟

در نسخهٔ کتابخانهٔ ملی در باب دلیل تألیف و فصول و نام اثر این چنین آمده است:

«لاجرم بعد از استجازه و استخاره چنان که دأب و دیدن اهل الله است؛ مقدمهٔ شیخ عالم، عارف کامل موحد، شرف‌الدین قیصری را که از برای شرح فصوص نوشته شرحی؛ بل ترجمه به زبان فارسی نوشت و عجاله‌الوقت را بر دوازده فصل و بر اصلی مشتمل گردانید و هر فصلی را بر چند دقیقه و تنبیه و مساعده محتوی ساخت و شرح را کتاب «الدقائق فی معرفة الحقائق» نام نهاد.» (همان: ۲ ر) همچنین در ظاهر نسخهٔ کتابخانهٔ ملی نیز نام این اثر بدین صورت آمده است: «کتاب الدقائق فی معرفة الحقائق» اما سرلوحهٔ نسخهٔ کتابخانهٔ ملی بدین صورت آمده است: «کتاب الحقائق فی الدقائق بالتحقیق» (همان: ۱ ر و تصویر ۱)

اما نام این اثر در نسخهٔ کتابخانهٔ آستان به صورت: «کتاب دقایق در معرفت حقایق» (خلوتی، بی تا ب: ۲) و در ظاهر این نسخه به صورت «کتاب الدقائق فی معرفه الحقائق» آمده است. (تصویر ۲)

بنابراین، در مورد این اثر، با چهار اسم روبرو هستیم: ۱- الدقایق فی معرفة الحقایق ۲- دقایق در معرفت حقایق ۳- الحقائق فی الدقائق بالتحقیق ۴- حقائق الدقائق فی [...] .

نام خلوتی در این شرح

«خلوتی» در این شرح، چهار بار نام خود را آورده است:

- ۱- «نورالدین عبدالرحیم خلوتی بن الفقیر شمس‌الدین محمد مشرفی اقطابی تبریزی» (همان: ۱ پ)
- ۲- «شخصی غیبی نام از ورای جداری از جدران خلوت خلوتی می‌گذشت» (همان: ۲ پ)
- ۳- «و مؤلف این کتاب عبدالرحیم خلوتی» (همان: ۴۷ ر)
- ۴- «خاطر فقیر حقیر عبدالرحیم خلوتی» (همان: ۵۸ ر)

مقایسه فصل‌های شرح خلوتی با مقدمه قیصری

عنوان فصل‌های شرح خلوتی	عنوان فصل‌های مقدمه قیصری
فصل اول در ذکر وجود و بیان آنکه وجود عین واجب است (خلوتی، بی تا الف، ۲ پ)	الفصل الاوّل فی الوجود و أنّه هو الحق (قیصری، ۱۳۷۵: ۱۳)
فصل دوم در اشارت به بعضی از مراتب کلیّه و اصطلاحات این طایفه (همان: ۱۰ پ)	الفصل الثانی فی أسمائه و صفاته تعالی (همان: ۴۳)
فصل سوم در معرفت اسماء و صفات او تعالی (همان: ۱۳ ر)	الفصل الثالث فی الأعیان الثابتة و التنبیه علی المظاهر الاسمائیة (همان: ۶۱)
فصل چهارم در ذکر اعیان ثابتة و تنبیه بر مظاهر اسمائیه (همان: ۱۹ پ)	الفصل الرابع فی الجوهر و العرض علی طريقة اهل الله (همان: ۷۵)
فصل پنجم در ذکر جوهر و عرض بر قاعده و طریق اهل الله (همان: ۲۴ پ)	الفصل الخامس فی بیان العوالم الکلیة و الحضرات الخمسة الإلهیة (همان: ۸۹)
فصل ششم در بیان عوالم کلیّه و حضرات خمس الهیّه (همان: ۲۹ پ)	الفصل السادس فیما يتعلق بالعالم المثالی (همان: ۹۷)
فصل هفتم در آنچه متعلق است به عالم مثال (همان: ۳۲ پ)	الفصل السابع فی مراتب الكشف و أنواعها اجمالاً (همان: ۱۰۷)
فصل هشتم در بیان مراتب کشف بر سبیل اجمال (همان: ۴۰ ر)	الفصل الثامن فی ان العالم هو صورة الحقيقة الانسانیة (همان: ۱۱۷)
فصل نهم در ذکر آنکه عالم صورت حقیقت انسانی	الفصل التاسع فی بیان خلافة الحقيقة المحمدیة،

است (همان: ۴۵ ر)	صلی اللہ علیہ و سلم، و انہا قطب الاقطاب (همان: ۱۲۷)
فصل دهم در ذکر خلافت حقیقت محمدیہ و بیان آنکہ آن حقیقت قطب الاقطاب است (همان: ۴۷ ر)	الفصل العاشر فی بیان الروح الأعظم و مراتبه و أسمائه فی العالم الإنسانی (همان: ۱۳۷)
فصل یازدهم در ذکر روح اعظم و مراتب و اسماء او در عالم انسانی (همان: ۴۹ ر)	الفصل الحادی عشر فی عود الروح و مظاهره إلیه تعالی عند القيامة الكبرى (همان: ۱۴۱)
فصل دوازدهم در عود روح و مظاهر روح بهسوی روح عند القيامة الكبرى (همان: ۵۱ پ)	الفصل الثانی عشر فی النبوة و الرسالة و الولاية (همان: ۱۴۵)

دلیل اختلاف در فصل‌ها چیست؟

این اختلاف از اینجا ناشی می‌شود که مبحث «إشارة إلى بعض المراتب الكلية و اصطلاحات الطائفة، فی‌ها» که در چاپ آشتیانی زیرمجموعه باب اول است؛ در شرح خلوتی به صورت «در اشارت به بعضی از مراتب کلیه و اصطلاحات این طایفه» به عنوان فصل دوم قرار گرفته است و چون یک فصل اضافه آمده است؛ مبحث «فی النبوة و الرسالة و الولاية» که در چاپ آشتیانی فصل دوازدهم است، با عنوان «اصل» به صورت «اصل در ذکر نبوت و رسالت» (خلوتی، بی تا الف، ۵۳ ر) بعد از فصل دوازدهم؛ یعنی «در عود روح و مظاهر روح بهسوی روح عندالقیامة الكبرى» آمده است.

در مقدمه شرح خلوتی هم به این شیوه فصل‌ها بدین صورت اشاره شده است:

«لاجرم بعد از استجازه و استخاره چنان که دأب و دیدن اهل الله است؛ مقدمه شیخ عالم، عارف کامل موحد شرف‌الدین قیصری را که از برای شرح فصوص نوشته شرحی؛ بل ترجمه به زبان فارسی نوشت و عجاله الوقت را بر دوازده فصل و بر اصلی مشتمل گردانید و هر فصلی را بر چند دقیقه و تنبیه و مساعده محتوی ساخت و شرح را کتاب «الدقایق فی معرفة الحقایق». (همان، ۲ ر)

چنانچه ملاحظه می‌شود عبارت «بر دوازده فصل و بر اصلی مشتمل گردانید» نشان‌دهنده شیوه قرارگرفتن فصل‌هاست.

شیوه شرح خلوتی بر مقدمه شرح قیصری چگونه است؟

شروحي که از کتاب «فصوص الحکم» در دست است، از حیث روش شرح در بیان عقاید ابن عربی متفاوت است و هریک از شارحین، بسته به ذوق و دریافت خود و یا به‌زعم اینکه روش آنان بهترین و راحت‌ترین راه وصول به اصل حقایق و معارفی است که ابن عربی در این کتاب بیان داشته است؛ شیوه‌ای برگزیده‌اند که در مجموع، می‌توان این روش‌های بیان را به دودسته تقسیم کرد:

۱- عده‌ای با بیان عصاره افکار ابن عربی کتب مستقل دیگری با بیان و شرح خاص خود به رشته تحریر درآورده‌اند.

۲- دسته دیگر با آوردن جملات و کلمات فصوص الحکم به شرح و تفسیر موارد آن قیام کرده‌اند.

شارحین دسته نخست در بیان و تبلیغ، راهی آزاد برگزیده‌اند و کتب متنوعی نوشته‌اند که چه‌بسا هر یک در کلیت عقیده به گوشه‌ای، بیش از جهت دیگر پرداخته و آن را توضیح و تفسیر کرده‌اند. ولی دسته دوم مقید به کلمات شیخ اکبر و نحوه بیان او در کتاب «فصوص الحکم» بوده‌اند و هرچند این گروه نیز موردی را گاهی با تطویل و مورد دیگر را به‌اجمال شرح داده‌اند؛ ولی در بافت کلی کتاب و تسلسل مطالب و توضیح مقدمات و تفسیر نتایج همچنان در چهارچوب خاصی حرکت کرده‌اند که «شیخ اکبر» ترسیم کرده است. شارح در این روش، مقید است که گام‌به‌گام در مسیر بیان عقاید «ابن عربی» حرکت کند و از مقدمات به نتایج برسد. این الزام کار شارحین را در تفسیر و شرح مشکل‌تر می‌کند و این اشکال در انتخاب قالب‌های خاص برای معانی‌ای است که اغلب تاب محدودشدن را ندارد و شارح را در تنگنای توضیحاتش گرفتار می‌کند و به سبب ویژگی در بیان است که اغلب بیان این‌گونه شارحان، توگویی، تکرار گفته‌های شارح پیشین است و این امر شاید از امانت‌داری و حفظ حرمتی است که راه عرفان می‌طلبد. از اهم شروحي که به روش دوم نوشته شده است و در مجامع و حلقه‌های علمی و درسی از قدیم شناخته شده و اعتبار خود را حفظ کرده‌اند، می‌توان از سه شرح نام برد: شرح مؤیدالدین جندی، شرح شیخ عبدالرزاق کاشانی، شرح قیصری. (نک: مسگر نژاد، ۱۳۶۵: ۸۴-۸۵)

شرح خلوتی نیز بر مقدمه شرح قیصری، جزو دسته دوم قرار می‌گیرد؛ زیرا وی نه‌تنها کاملاً پایبند به شرح قیصری بوده است؛ بلکه چنان که خودش می‌گوید این «شرحي؛ بل ترجمه به زبان فارسی» (خلوتی، بی تا الف: ۲ ر)؛ «رساله، شرح و ترجمه مقدمه» (همان: ۲۵ پ) است. البته خلوتی در موارد بسیار محدود، مطالبی را از خود به متن اضافه کرده است. به‌عنوان نمونه می‌توان به مثال‌های زیر اشاره کرد:

«و الإنسان الكامل كتاب جامع لهذه الكتب المذكورة لأنه نسخة العالم الكبير...» (قیصری، ۹۱: ۱۳۷۵)

«و انسان کامل، کتابی است جامع مر کتب مجموعه مذکوره را؛

ما فاتحه مصحف آیات وجودیم مجموعه کمالات وجودیم

زیرا که او؛ یعنی انسان، نسخه عالم کبیر است.» (خلوتی، بی تا الف، ۳۰ پ)

در مورد بالا چنان که ملاحظه می شود؛ خلوتی بی‌تی فارسی را به متن اصلی اضافه کرده است.

گاهی اوقات مطلبی نسبتاً مفصل به فصلی اضافه شده است؛ مثلاً در پایان فصل هفتم، مطلبی در باب «رؤیا» اضافه شده که مشابه آن در مقدمه شرح قیصری چاپ آشتیانی یافت نشد؛ لکن بعض فقرات این قسمت اضافه شده بر مقدمه شرح قیصری با بعض رسالات، مشابهت دارد. این امر نشان دهنده این است که این منابع، به طور مستقیم یا غیرمستقیم با یکدیگر در ارتباط هستند. باید توجه داشت که تهیه شجره ارتباطی نسخ و شروح و ذیل‌ها و تعلیقات و چاپ‌ها بر فصوص الحکم کاری بسیار دشوار است و در حوصله این پژوهش نمی‌گنجد؛ لکن در اینجا به بررسی فقرات مشابه با منابع دیگر که در شرح قیصری نیامده پرداخته می‌شود:

شرح خلوتی	الفکوک صدرالدین قونوی	رسالة منامية مير سيد علي همدانی	رسالة خيالية شاه نعمت الله ولي
الرؤيا ثلاث: رؤيا من الله تعالى و رؤيا من الشيطان و رويًا حدّث المرء به نفسه و قوت و ضعف آثار اسرا ملكوتی را که در عالم مثال متجلی می‌گردد در حالت رکود حواس در آيينه خيال مقيد مشاهده کردن اسباب است و قوی‌ترین سببی که موجب اطلاع نايم است بر معانی عالم مثال احدیت توجه سالک است به مقصود و جمع هم از تصاريف کثرت احکام و تعطيل خواطر از تشعب هموم متنوعه؛ چه هرگاه که شعور نفسانی از پس پرده حجاب طبع بر صور محسوسات متفرقه مجرد از معانی تطلع کند موادّ صور که	الرؤيا ثلاث: رؤيا من الله و هي التي ظهور حکمها موقوف علی تهیئة و استعداد معتدلين و صفاء محل و طهارة نفس ليتأتی لصاحبها تلقي ما یصل اليه من التعريفات الإلهية و الاستجلاء الروحانية و المعنوية بواسطة الصور المثالية. ثم قال (ص): رؤيا تخزين من الشيطان، وهي التي قلنا انها نتيجة الانحرافات المزاجية و الكدورات النفسانية و فساد الهيئة الدماغية و نحو ذلك مما سبق التنبیه عليه؛ ثم قال (ص): و رؤيا مما حدث المرء به نفسه و هذه من آثار الصفات الغالبة الحکم علی نفس الرائي حال رؤيته مثل هذه الرؤيا، و	الرؤيا ثلاث: رؤيا من الله و رؤيا من الشيطان و رؤيا حدّث المرء بنفسه و قوت و ضعف آثار اسرار ملكوتی را که در فيحای عالم مثال متجلی گردد در حالت رکود حواس در آيينه خيال مقيد مشاهده کردن اسباب است و قوی‌ترین سببی که موجب اطلاع نايم است بر معانی عالم مثال احدیت توجه سالک است به مقصود و جمع هم از تصاريف کثرت احکام و تعطيل خاطر از تشعب هموم متنوعه؛ چه هرگاه که شعور نفسانی از پس پرده حجاب طبع بر صور محسوسات متفرقه مجرد از معانی تطلع کند، مواد صور که	الرؤيا ثلاث: رؤيا من الله و رؤيا من الشيطان و رؤيا حدّث المرء به نفسه. و قوت و ضعف اسرار ملكوتی را که در فيجای عالم مثال متجلی می‌گردد در حالت رکود حواس در آيينه خيال مقيد مشاهده کردن، او را اسباب است و قوی‌ترین رقود سببی که موجب اطلاع نايم است بر معانی عالم مثال احدیت، توجه سالک است به مقصود و جمع هم از تصاريف کثرت احکام و تعطيل خواطر آن شعب و هموم متفرقه؛ چه هرگاه که شعور نفسانی از پس پرده حجاب طبع بر صور محسوسات متفرقه مجرد از معانی تطلع کند، مواد صور که

<p>مصاحب او گشته باشد از عالم حسی در حالت نوم پیش قوت خیال جلوه‌گری کند و چنان‌که شاغل روح است در بیداری از مطالعه اسرار روحانی به واسطه حواس ظاهره در حالت نوم هم شاغل او گردد به واسطه خیال و باب عالم مثال را مسدود گرداند. پس رؤیای این‌چنین کس، دال بر هیچ معانی نباشد و صورتی بی‌روح باشد که آن را هیچ اثر نبود. (همدانی، ۱۳۹۴: ۱۰۴)</p> <p>(نعمت‌الله ولی، ۱۳۷۴: ۴۶)</p>	<p>اثر الحال القاهر ایضاً الذی یتلبس الرائی. ثم اعلم: ان من اقوی الأسباب الموجبة اطلاع النائم علی ما یراه و هو توحد توجهه و جمیع همه و میله الی الاعراض عن جل احکام الکثرة، و ترجیحه: تعطیل تصرفاته المتنوعة طلبا للراحة لشعور نفسانی من خلف حجاب الطبع، یقضی بان الراحة منوطة بالاعراض ... (صدرالدین قونوی، بی تا: ۱۷۴)</p>	<p>عالم حسی در حالت نوم پیش قوت خیال جلوه‌گری کند و چنان‌که شاغل روح است در بیداری از مطالعه اسرار روحانی به واسطه حواس ظاهره در حالت نوم هم شاغل او گردد بواسطه خیال و باب عالم مثال بر وی مسدود گرداند؛ پس رؤیای این‌چنین کس دال بر هیچ معانی نبود و صورتی بی‌روح باشد که آن را هیچ اثر نبود. (خلوتی، بی تا الف: ۳۷ ر)</p>	
---	--	--	--

البته خلوتی در پایان کتاب به این نکته اشاره کرده است که در نظر دارد به شرط حیات، شرحی کامل بر کتاب فصوص و به زبان فارسی بنویسد و به این مقدمه بیفزاید: «اگر حضرت عزت به لطف کامل و عنایت شامل تأخیری در اجل کرامت فرماید و آفتاب امنیت خاطر فقیر حقیر عبدالرحیم خلوتی را به نقطه حمل امل رساند؛ مطمح نظر آن است که شرح کافی از برای کتاب فصوص به زبان فارسی بدین مقدمه شریفه الحاق گردد.» (خلوتی، بی تا الف، ۵۹ ر)

شرح خلوتی چگونه ترجمه‌ای است؟

چنان که خود خلوتی در متن کتاب ذکر کرده است؛ این «شرحی؛ بل ترجمه به زبان فارسی» (خلوتی، بی تا الف: ۲ ر)؛ «رساله، شرح و ترجمه مقدمه» (همان: ۲۵ پ) است. این ترجمه، در اکثر بخش‌ها ترجمه تحت‌اللفظی است؛ لکن باتوجه‌به اینکه در بعضی موارد اندک، بیتی فارسی هم به متن اصلی اضافه شده است؛ این ترجمه در آن مواضع محدود به سمت ترجمه آزاد رفته است؛ زیرا در ترجمه آزاد «گاه مطالبی، غیر از گفته‌های مؤلف بر آن افزوده و یا کاسته می‌شود» (معروف، ۱۳۸۷: ۲۱)؛ ولی سیاق اصلی، ترجمه تحت‌اللفظی است. همچنین در موارد بسیار معدود؛ ترجمه، جنبه ادبی پیدا کرده است؛ مثلاً:

شرح خلوتی بر مقدمه شرح قیصری	مقدمه شرح قیصری
ابتدای ولایت انتهای سفر اول است که آن از خلق است به‌سوی حق به خلاص از قیود و استار و عبور از منازل و مقامات و حصول بر مراتب و درجات. پس بدان که به مجرد حصول علم یقینی به اهل این درجه عظمی و مرتبه کبری لاحق نتوان شد؛ زیرا که مجلای به تجلیات حضرت کسی است که از چندوچون رهیده و بر سر چارسوی فنا نشسته و شرب نیستی درکشیده باشد. (خلوتی، بی تا الف: ۵۷ ر)	فأول الولاية انتهاء السفر الأول الذي هو السفر من الخلق إلى الحق، بازالة التعشيق عن المظاهر والأغيار و الخلاص من القیود و الأستار و العبور من المنازل و المقامات و الحصول باعلى المراتب و الدرجات. و بمجرد حصول العلم اليقینی للشخص لا يلحق باهل هذا المقام و لا بحصول الكشف الشهودی ایضاً، الا ان يكون موجباً لفناء الشاهد فی المشهود و محو العابد فی المعبود. (قیصری، ۱۳۷۵: ۱۴۷)

در این مورد چنان که ملاحظه می‌شود؛ ترجمه آزاد به سمت ترجمه ادبی رفته است؛ زیرا «در ترجمه ادبی، استفاده از انواع آرایش‌های لفظی و معنوی به‌خوبی مشهود است» (معروف، ۱۳۸۷: ۱۷)

بررسی ویژگی‌های سبکی اثر

باتوجه‌به اینکه این اثر در قرن نهم تألیف شده است؛ بنابراین در دوره دوم زبان فارسی قرار می‌گیرد. این دوره از سال ۶۲۸ تا ۱۲۰۹ هـ. ق. طول کشیده است. (نک: ابوالقاسمی، ۱۳۷۴: ۴۸ و خانلری، ۱۳۹۲: ۱۸). در ادامه به برخی از ویژگی‌های سبکی این اثر اشاره می‌شود:

کاربرد مر+ ... + را

در کتاب «دستور تاریخی زبان فارسی» در باب استعمال «مر» در دوره دوم زبان فارسی این چنین آمده است: «حرف نشانه «را» برای مفعول صریح معرفه تعمیم می‌یابد و حرف «مر» به نشانه مفعول که شاید اثر یک گویش محلی بوده، یکسره متروک می‌شود.» (همان: ۲۰) لکن در شرح خلوتی با بسامد زیاد با ویژگی «مر+ ... + را» روبه‌رو هستیم؛ مثلاً:

«و كذلك الوجود الذهني و الوجود الخارجي ظلان لذلك الظل لتضاعف التقييد» (قیصری، ۱۳۷۵: ۱۶) ترجمه خلوتی: «و همچنین وجود ذهنی و وجود خارجی دو ظل اند مر آن ظل را از جهت تضاعف تقييد» (خلوتی، بی تا الف: ۵ پ)

«و جعل بعض المحققين المرتبة الإلهية هي بعينها مرتبة العقل الأول باعتبار جامعية الاسم الرحمن لجميع الأسماء كجامعية الاسم الله لها» (قیصری، ۱۳۷۵: ۱۶).

ترجمه خلوتی: «و بعضی از محققان مرتبه الوهیت را بعینها مرتبه عقل اول داشته‌اند؛ به اعتبار جامعیت اسم رحمن مر جميع اسماء را؛ همچو جامعیت اسم الله مر سایر اسماء را.» (خلوتی، بی تا الف: ۱۲ ر)

معانی مختلف «را» با «مر» و بدون «مر»

استعمال «را»ی تغییر فعل: یکی از ساخت‌های جمله، در فارسی کهن، کاربرد فعل از مصدر «بودن» همراه با حرف «را» است که معادل فعل «داشتن» است؛ یعنی اگر بخواهیم حرف «را» حذف شود باید فعل را از «بودن» به «داشتن» تغییر بدهیم. بعضی آن را، «را»ی تعلق گفته‌اند. (نک. مهیار، ۱۳۷۶: ۱۱۸ و مدرسی، ۱۳۸۷: ۳۷ و خانلری، ۱۳۷۴: ۳/۳۹۵).

«و کمال ولایت را نهایت نیست» (خلوتی، بی تا الف: ۵۷ پ)؛ «و نبوت را باطنی است و آن ولایت است.» (همان: ۵۴ پ)؛ «پس رؤیای این چنین کس، دال بر هیچ معانی نبود و صورتی بی‌روح باشد که آن را هیچ اثر نبود.» (همان: ۳۷ ر)؛ «هر یک را از این‌ها روحی و قوای روحانی دارد او را از عالم خود نصیبی هست» (همان: ۳۴ ر)؛

رای اختصاص: «یعنی ظاهر و باطن و اول و آخر انسان کامل است که در جمیع عوالم الهی و کونی حکومت و ریاست او راست» (خلوتی، بی تا الف: ۲۱ پ)؛ «در جمیع جواهری که این صفات عین آنهاست او را ظاهر شده»

(همان: ۱۲ پ).

استعمال «را» به معنی «بر»: «پس حقیقت مذکوره از حیثیت احاطه او مر معانی و مراتب مذکوره را بر سبیل اجمال مسماست به عرش» (همان: ۵۱ ر)؛ «گاه باشد که عقل اول را ام‌الکتاب خوانیم به سبب احاطه او مر جمیع اشیا را اجمالاً» (همان: ۳۰ پ)؛ «باعتبار جامعیت اسم رحمن مر جمیع اسماء را همچو جامعیت اسم الله مر سایر اسماء را» (همان: ۱۲ ر).

استعمال را در معنای با: «و این صورت مطابق است هیولای کلیه را» (همان: ۴۶ پ)؛ «و بر حقیقتی که لازم آن ذات است از حیثیت مغایرت آن حقیقت مر آن ذات را» (همان: ۱۲ پ)

استعمال «را»ی نشان مضاف الیهی: «و چون ولایت اکبر و احوط است از نبوت و باطن اوست؛ لاجرم اولیا و انبیا را شامل شد.» (همان: ۵۷ ر)؛ «این‌ها احوال اند که تابع اند ذوات غیبیه را» (همان: ۲۸ ر)؛ «و وجود هر دو را جامع است» (همان: ۲۴ پ)؛ «و نعوت جلالیه و جمالیه مر این جمله را جامع است» (همان: ۱۳ پ)

استعمال «را» به جای «به»: «که اگر چنین نبود، اعطای وجود مر اشیا را ممکن نبود.» (همان: ۱۸ پ)

استفاده از «ی» شرط و جزای شرط: «که اگر چنین بودی، هر آینه همچو جواهر متعینه بودی» (همان: ۳ ر)؛ «و دیگر آنکه اگر عرض بودی، هر آینه به موضوعی قائم بودی که آن موضوع موجود بودی قبل از آن وجود بالذات؛ پس تقدّم شیء بر نفس او لازم آمدی» (همان: ۳ ر).

استعمال «اعنی»: «اعنی» به معنی می‌خواهم و قصد می‌کنم، در عربی صیغه متکلم وحده از عنایت است. در سیاق فارسی «اعنی» و «یعنی» شبه حرف ربط است برای تبیین و تفسیر، معادل «یا» و «که». (نک. مرزبان بن رستم، ۱۳۸۷: ۵۰ و خطیب رهبر، ۱۳۷۹: ۵۱۱).

«او را مرتبه اسم قابل و رب هیولای کلیه است که کنایات از او اعنی از هیولا کلیه به کتاب مسطور ورق منشور فرموده» (خلوتی، بی تا الف: ۱۱ ر)؛ «و بعضی از اسماء مفاتح شهادت‌اند؛ اعنی مفاتح خارج‌اند» (خلوتی، بی تا الف: ۱۶ ر).

استفاده از ضمیر «او» برای غیر ذوی‌الارواح: «وجود، خیر محض است و هرچه آن خیر است از اوست و بدوست» (همان: ۴ پ)؛ «عقل اول را ام‌الکتاب خوانیم به سبب احاطه او مر جمیع اشیا را» (همان: ۳۰ پ).

فعل «آمدن» به عنوان فعل ربطی: «پس آن اسماء حسنی و صفات علیا، امهات جمیع اسماء الهیه آمدند.»
(همان: ۱۶ ر)

فعل «افتادن» در معنای ربطی: «به هریک از انواع کشف و استعدادات و مناسبات بسیار لاجرم مقامات کشف متفاوت افتاد» (همان: ۴۳ پ)

استعمال فعل امر مستمر: «آن حقیقت را طبیعت جنسی می‌دان و ... آن حقیقت را طبیعت فصلی می‌خوان»
(همان: ۲۵ ر)؛ «و بواقی را هم بر این قیاس می‌کن» (همان: ۴۱ ر)

استعمال مقوله زید عدل: «امعان نظر در آنچه از حیوانات صادر می‌شود از عجایب شاهدهی است عدل بر آنکه حیوانات را ادراک کلیات هست» (همان: ۲۷ پ). «پس امر الهی مظهري که حکم عدل باشد اقتضا کرد تا میان آنها حکم کند به عدل» (همان: ۵۳ پ)

استعمال «چو» به جای «چه» برای تعلیل: «بلکه وجود عین موجودات است؛ چو بحقیقت وجودی است که تجلی نموده است» (همان: ۳ پ)؛ «و قیام وجود به ذات وجود است برای ذات وجود؛ چو وجود را در تحقیق و ثبوت هیچ احتیاجی به امری از امور خارجی نیست» (همان: ۴ پ)؛

مطابقت صفت و موصوف: پس بدان که کلیات عوالم مذکوره و جزئیات آنها همه کُتب الهیه‌اند از جهت احاطه آنها بر کلمات طامات» (همان: ۳۰ پ)؛ «پس نبوت معلوم شد که دایره‌ای است تامه مشتمل بر دوایر متناهی»
(همان: ۵۴ ر).

استعمال سه شیوه جمله دعایی برای حضرت «علی (ع)»

در شرح خلوتی، از هر سه جمله دعایی «رضی‌الله‌عنه» و «کرم‌الله‌وجهه» و «سلام‌الله‌علیه» برای «علی بن ابی‌طالب» استفاده شده است. باید توجه داشت که شیعیان از حضرت علی با جمله دعایی «علیه‌السلام» یاد می‌کنند؛ لکن غیرشیعیان معمولاً از «رضی‌الله‌عنه» و «کرم‌الله‌وجهه» برای ایشان استفاده می‌کنند. (نک. جهانبخش، ۱۳۸۷: ۳۴) نکته قابل تأمل در این شرح آن است که از هر سه شیوه برای «علی بن ابی‌طالب» استفاده شده است و اینکه بعضی منابع وی را شیعه دانستند جای تأمل دارد. (نک. آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۳۰۱/۹؛ همان، ۱۳۷۳: ۲۴۰/۳؛ مصباح یزدی، ۱۳۸۹: ۶۴۱/۲)

«لذلك قال امير المؤمنين، كرم الله وجهه: كمال الإخلاص له نفى الصفات عنه» (قيصري، ۱۳۷۵: ۲۵)

«از اینجاست که امام عارفان، امیرالمؤمنین، علی - رضی الله عنه - فرموده: «کمال الاخلاص له نفى الصفات عنه» (خلوتی، بی تا الف: ۱۲ پ)

«و قال امير المؤمنين، عليه السلام: سبحانه من اتسعت رحمته لأوليائه في شدة نعمته و اشتدت نعمته لاعدائه في سعة رحمته» (قيصري، ۱۳۷۵: ۴۴)

«و حضرت امير المؤمنين، علی - رضی الله عنه - می فرماید: سبحانه من اتسعت رحمته لأوليائه في شدة نعمته و اشتدت نعمته لاعدائه في سعة رحمته» (خلوتی، بی تا الف: ۱۳ پ)

«كما قال امير المؤمنين عليه السلام في حديث كميل، رضي الله عنه: صحو المعلوم مع محو الموهوم» (قيصري، ۱۳۷۵: ۶۸)

«حضرت يعسوب المسلمين، الامير المؤمنين، علی - رضی الله عنه - در حدیث کمیل می فرماید: صحو المعلوم مع محو الموهوم» (خلوتی، بی تا الف: ۲۴ پ)

«قال العارف الرباني علی بن أبي طالب، كرم الله وجهه: ...» (قيصري، ۱۳۷۵: ۹۱)

«چنان که حضرت امیرالمؤمنین علی - کرم الله وجهه - می فرماید» (خلوتی، بی تا الف: ۳۱ ر)

«و يؤيد ما ذكرنا قول امير المؤمنين ولي الله في الأرضين قطب الموحدين علی بن أبي طالب، كرم الله وجهه، في خطبة كان يخطبها للناس: «أنا نقطة باء بسم الله أنا جنب الله الذي فرطتم فيه و أنا القلم و أنا اللوح المحفوظ و أنا العرش و أنا الكرسي و أنا السماوات السبع و الأرضون».» (قيصري، ۱۳۷۵: ۱۱۸)

«و حضرت امیرالمؤمنین، علی - سلام الله عليه - در خطبه‌ای که از برای اصحاب می خواند فرمود: أنا نقطه باء بسم الله أنا جنب الله الذي فرطتم فيه و أنا القلم و أنا اللوح المحفوظ و أنا العرش و أنا الكرسي و أنا السماوات السبع و الارضون.» (خلوتی، بی تا الف: ۴۶ ر)

ابیات فارسی در شرح خلوتی

یکی از ویژگی‌های مهم این شرح آن است که ابیاتی فارسی در متن آن آمده است. مجموعاً ۲۵ بیت فارسی در این شرح آمده است که می‌توان این ابیات را به دو بخش تقسیم کرد:

۱- ابیات فارسی که گوینده آن‌ها مشخص شده است؛ مثلاً:

«و پدر این فقیر شمس مشرقی می‌فرماید:

عشق تو شرابی است که سوز دل و جان را	جز عاشق شوریده ننوشید کس آن را
زین باده کسی تا نشود مست نداند	احوال دل عاشق آشفته روان را»

(همان: ۵۲ پ)

مثال دیگر که نام شاعر را آورده است:

«چنان که سوخته سبحات وجه باقی، شیخ فخرالدین عراقی - قدس الله سره العزیز - می‌فرماید:

اکئوس تلالات بمدام	ام شموس تهلتت بغمام
از صفای می و لطافت جام	در هم آمیخت رنگ جام و مدام
همه جام است و نیست گویی می	یا مدام است و نیست گویی جام»

(همان: ۴۵ ر، و عراقی، ۱۳۷۵: ۲۲۴)

۲- ابیات فارسی که خلوتی نام گوینده آن‌ها را نیاورده است:

چو فیاض عنایت کرد یاری

بیار ای کان معنی تا چه داری

(خلوتی، بی تا الف: ۲ پ)

بیت از نظامی گنجوی است. (نک. نظامی، ۱۳۷۸: ۲)

مثال دیگر:

آفتابی در هزاران آبگینه تافته

پس به رنگ هریکی تابی عیان انداخته

اختلافی در میان این‌وآن انداخته
(خلوتی، بی تا الف: ۶ ر)

جمله یک نور است لیکن ز اختلاف رنگ‌ها

بیت از عراقی است. (نک. عراقی، ۱۳۷۵: ۹۲)

نسخه‌شناسی اثر

از شرح خلوتی، دو نسخه در دسترس است:

۱- نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی

در فهرست «فناخا» تنها همین نسخه از این اثر با نام «دقایق در معرفت حقایق» معرفی شده است (درایتی، ۱۳۹۰: ۷۲۵/۱۴).

این نسخه که به شماره ۸۶۰ در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود در ۹۶ صفحه ۱۷ سطری با اندازه ۱۳×۱۸ سانتی‌متر کتابت شده است. خط آن نستعلیق است. از پایان افتادگی دارد و تا اواسط فصل هشتم کتاب را در بر دارد. این نسخه، انجامه ندارد.

۲- نسخه کتابخانه ملی

این نسخه بسیار ارزشمند، تنها نسخه کامل از این اثر است که به شماره دستیابی ۵-۳۲۲۳۷ در کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران نگهداری می‌شود. نسخه در سال ۱۳۸۸ ه.ش از شخصی خریداری شده است و در فهرست نسخ خطی معرفی نشده است.

کل نسخه ۶۱ برگ دارد و متن آن در ۱۱۸ صفحه ۱۷ سطری با اندازه ۲۰×۱۱ سانتی‌متر و به خط نستعلیق کتابت شده است. نوع کاغذ آن، فرنگی نخودی است. جلد نسخه، مقوایی با روکش تیماج مشکی دارای جدول مزدوج و مضاعف ضربی با آستر کاغذ نخودی است. صفحه آغازین نسخه، کتیبه مذهب و مرصع به نقوش اسلیمی دارد و عناوین به قلم زر و مرکب قرمز نوشته شده است. (تصویر ۱) جدول دور متن، نشان‌ها، خط‌کشی بالای برخی عبارات و اشکال هندسی نیز با مرکب قرمز کتابت شده است. نسخه در حاشیه تصحیح شده و برخی عناوین در حاشیه صفحات آمده است. در برگ ۱ و ۲، یادداشت‌های متفرقه از جمله ابیاتی به فارسی، معما و یادداشت‌هایی مربوط به نسخه دیده می‌شود. در برگ ۲ و ۵۹ پ، سه مهر با نقش «لا اله الا الله...» وجود دارد. (تصویر ۷) در برخی برگ‌ها، پارگی لبه برگه و پخش‌شدگی مرکب و لکه به چشم می‌خورد. (نک. کتابخانه ملی، ۱۴۰۱)

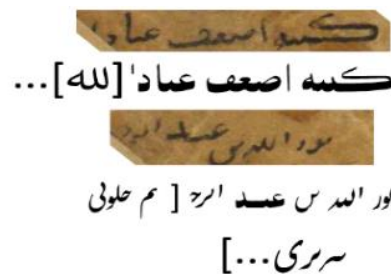

ظهر نسخه اطلاعات مفیدی را در بر دارد. شمس‌ای در وسط قرار گرفته و نام اثر نیز در بالا و پایین شمس‌ه نوشته شده است و درون شمس‌ه این عبارت دیده می‌شود: «فی شرح المقدمة القیصریه و الشارح اضعف عباد الله القوی نورالدین عبدالرحیم الخلوتی ابن شمس محمد الاقطابی المشرقی التبریزی مولداً و النخجوانی محتداً و الضیا الملکی العثماني نسباً» (تصویر ۱)

عبارت درون شمس‌ه مقایسه شود با قول ابن کربلائی: «مرقد و مزار آن عالم راسخ دین قویم و آن عارف قائم بر نهج طریق مستقیم، حضرت خواجه عبدالرحیم المشهور به خلوتی - قدس سره العزیز - هم در آن حظیره واقع است. وی پسر مولانا شمس‌الدین محمد الاقطابی المشرقی التبریزی مولداً و النخجوانی محتداً و الضیاء الملکی العثماني نسباً - قدس الله روحه العزیز - است که از اکابر و افاضل روزگار و اهالی اخیار بوده.» (ابن کربلائی، ۱۳۸۲: ۸۳)

وجود لقب «نورالدین» در این شمس‌ه قابل توجه است و در متن شرح قیصری نیز، خلوتی، خود را با لقب «نورالدین» معرفی کرده است (خلوتی، بی تا الف: ۱ پ). با بررسی تذکره‌های مختلف، لقب «نورالدین» برای «خلوتی تبریزی» یافت نشد و تنها سند لقب «نورالدین» برای وی اطلاعات درون‌متنی «شرح خلوتی» و مطلبی است که در ظهر نسخه کتابخانه ملی آمده است.

ضمناً در ظهر نسخه در قسمت پایین شمس‌ه، عبارتی بدین صورت دیده می‌شود که به دلیل بریده شدن برگه، ناقص مانده است:

بنابراین، احتمالات مختلفی در این باب مطرح می‌شود که به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود:

۱- لقب «عبدالرحیم خلوتی» نورالدین است و آن کسی که این مطلب را در پایان نسخه نوشته، «نورالدین» را به اشتباه «نورالدین»؛ یعنی به جای یک «لام» با دو «لام» نوشته است و این نسخه به خط مؤلف است.

۲- کاتب، شخصی به نام «نورالله بن عبدالرحیم/ عبدالرحمان؟» بوده و ارتباطی با «عبدالرحیم خلوتی» نداشته و این مشابهت تصادفی است.

۳- کسی برای اینکه نسخه را ارزشمندتر جلوه دهد بدین شیوه مطلبی نوشته است.

اما آیا قرینه دیگری برای جعل و تزویر نسخه وجود دارد؟ برای پاسخ به این سؤال لازم است که انجامه نسخه بررسی شود: و هذا آخر ما اردنا ایراد فی شرح المقدمه القیصریه تبصره للمبتدی و تذکره للمنتهی و الحمد لواهب المواهب.

و قد وقع الفراغ من تألیف فی العشر الاوّل من محرم سنه خمس و عشرين و ثمانمائه هجریّه

چنانکه در تصویر انجامه، (تصویر ۳) ملاحظه می‌شود، دقیقاً آن نقطه‌ای که معلوم می‌کند که این انجامه مؤلف است و نه کاتب، سیاه شده است. خوشبختانه این قسمت به طور کامل پاک نشده است و می‌توان لغت «تألیف» را خواند. (تصویر ۴) باتوجه به اینکه در هیچ جای این نسخه چنین پاک‌شدگی دیده نمی‌شود؛ می‌توان در این مورد به ظن قریب‌به‌یقین گفت که کسی با پاک کردن لغت «تألیف» قصد داشته تا انجامه «مؤلف» را به جای انجامه «کاتب» جلوه دهد.

به قرینه این شیوه جعل و تزویر در انجامه، نگارندگان این پژوهش به آن عبارت پیشین؛ یعنی «کتبه اضعف...» نیز مشکوک‌اند و اظهار نظر قطعی در این باب، نیازمند تجزیه و تحلیل شیمیایی جوهر آن قسمت از نسخه است. ضمناً آن شخص، «نورالدین» را در شمس «نورالله بن» خوانده است. در حالی که در متن نسخه، لقب مؤلف به وضوح، «نورالدین» آمده است. (تصویر ۵)

باید توجه داشت که در نسخه آستان قدس در همان موضع لقب «نورالدین» برای خلوتی نیامده است. (نک. خلوتی، بی‌تاب: ۲)

۴- احتمال دیگر این است که «عبدالرحیم خلوتی» پسری با نام «نورالله» داشته است که او این نسخه را کتابت کرده است؛ یعنی عبارت پایینی که کاتب را مشخص می‌کند، این‌گونه است: «نورالله بن عبدالرحیم خلوتی». لکن

نگارندگان این پژوهش با جستجو در تذکره‌ها و تراجم و بررسی کاتبان فهرست‌های دنا، فنخا و بررسی رایانه‌ای چند فهرست دیگر، کاتبی با این نام نیافتند.

۵- احتمال پنجم این است که لقب قبل از «عبدالرحیم» در شمس «نورالله» باشد و «هاء» مدغمه در مرحله اول ابتدا به طول یک نقطه از راست به چپ و بالا رفته. سپس به طول سه نقطه از بالا به پایین و چپ با شیب سه نقطه به جای یک نقطه که معمول است رفته است. بعد، از پایین به طول دو نقطه به بالا رفته است. این احتمال با توجه به لقب «نورالدین» که در متن شرح آمده است بسیار ضعیف است.

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

ویژگی‌های کتابت نسخه ملی

توضیح	تصویر ویژگی	توضیح	تصویر ویژگی
تمایز ترکیبات و عبارات مهم با خط قرمز بر روی آن.		حذف «ه» غیر ملفوظ از «چنان که»	
اتصال «به» به مابعد خود.		حذف «ه» غیر ملفوظ از «آنچه»	
دقت در کتابت همزه		حذف «ه» غیر ملفوظ از «آنکه»	
دو نقطه زیر «ی» بخصوص در کلمات فارسی.		نوشته بعضی عنوان‌ها با «رنگ قرمز»	
گذاشتن «ه» کوچک بر روی «ه» غیر ملفوظ در حالت اضافه.		گذاشتن علامت مد به صورت خط مستقیم افقی	
همزه بعد از «الف» در حالت اضافه به جای «ی» به صورت همزه نوشته شده است.		مصراع‌ها با این علامت از یکدیگر جدا شده‌اند در باب این علامت (نک. جهانبخش، ۱۳۷۸: ۵۷)	
تمایز عنوان فصل با رنگ دیگر و خط نسخ.		کاتب در مواردی که اشتباه کرده بر روی کلمه غلط خط کشیده است. مثلاً در این مورد دو بار تکرار کرده است و روی یکی خط کشیده است.	
تمایز نکات مهم غیر عنوان با خط درشت‌تر و خط نسخ.		در مواردی که لغتی را جا انداخته آن را ریزتر در پایین آورده است.	

آوردن همزه و نقطه با هم.		دقت در تشدید و حرکت‌گذاری.	
آوردن «گ» به صورت «ک».		جدا نوشتن «می» در بعض موارد.	
در مواردی که بخشی از جمله را جا انداخته در متن علامت «راده» گذاشته و آن قسمت جاافتاده را در هامش آورده است.		چسباندن «می» در اکثر موارد	

در فصل ششم «در بیان عوالم کلیه و حضرات خمس الهیه» از شکل در نسخه استفاده شده است (تصویر ۶). برخی به اهمیت این بحث در عرفان نظری اشاره کرده‌اند. (نک. خلیل‌اللهی، ۱۳۸۷: ۱۳۷-۱۵۰)

بررسی رموز در نسخه‌های ملی و آستان قدس

توضیحات از «معجم الرموز و الاشارات» مامقانی	نسخه آستان	نسخه ملی	شیوه کامل رمز	شیوه نوشتار رمز
به صورت «رض» و «رض» و «رض» و «رضهم» آمده است. (مامقانی، ۱۴۱۱: ۱۲۵)	 (۷۵ ر)	 (۳۱ ر)	رضی‌الله‌عنه.	رضع
صلعم = صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، وعند‌العامه‌بلا (واله) علیهم‌السلام. صلعم = صلی‌الله‌علیه‌وسلم (عند‌العامه). (همان: ۱۳۶)	 در نسخه آستان علیه‌السلام آمده است. (پ ۸۸)	 (۴۰ پ)	صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم / صلی‌الله‌علیه‌وسلم.	صلعم
به صورت «علی» یافت نشد؛ لکن به صورت‌های زیر آمده است:	 در این موضع بدون		علیه‌السلام.	علی

<p>ع = علیه ، او علیهما ، علیهم السلام ، فیما کان بعد اسم الممصومین سلام الله علیه اجمعین . (همان: ۱۴۵)</p> <p>عم = علیه السلام ، والمشهور : ع (همان: ۱۴۸)</p> <p>عمر = علیه ، او علیهم السلام (همان: ۱۴۹)</p>	<p>جمله دعایی لکن در همین صفحه بدین صورت آمده است:</p> 	<p>در همین صفحه جمله دعایی به صورت کامل:</p> 		
<p>رض = رضي الله عنه . او عنهما أو عنهم ، أو یراد به رضوان الله علیه أو علیهما أو علیهم ، والمشهور کتابته : (رض) . (همان: ۱۲۵)</p>	<p>ندارد</p>		<p>رضی الله عنه.</p>	<p>رض</p>

نتیجه‌گیری

یکی از شروح مهم بر مقدمه شرح قیصری، شرح «خلوتی تبریزی» است که به دلیل در دسترس نبودن نسخه کاملی از آن، تاکنون معرفی و تصحیح و به زیور طبع آراسته نشده است. این شرح به دلیل فارسی بودن، در میان شروح بسیار عربی، اهمیت زیادی دارد؛ زیرا خواندن مقدمه قیصری را برای کسانی که با زبان عربی آشنایی ندارند ساده می‌کند و می‌تواند آن‌ها را با «فصوص الحکم» ابن عربی و عرفان نظری آشنا کند. از این اثر، دو نسخه برجای مانده است که نسخه کتابخانه ملی به دلایل مختلف قابل توجه است و تصحیح و مقابله آن با نسخه آستان قدس رضوی می‌تواند متنی منقح از این اثر ارائه دهد و در اختیار عرفان پژوهان قرار دهد. همچنین از آنجاکه این اثر در قرن نهم هجری قمری تألیف شده است از لحاظ تدوین تاریخ ادبیات فارسی و سبک‌شناسی در قرن نهم اهمیت زیادی دارد. زبان کهن به کاررفته در این اثر و شیوه ترجمه، می‌تواند در پژوهش‌های زبانی مورد استفاده پژوهشگران قرار گیرد. باتوجه به اطلاعات کمی که در مورد «خلوتی تبریزی» برجای مانده است، تصحیح و نشر این اثر می‌تواند به پژوهش‌های تخصصی در باب این عارف گمنام کمک کند. امید است که این اثر از پرده خفا، سر بیرون کشد و در عالم طبع به منصف ظهور بنشیند.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

منابع

- ابن عربی، محمد بن علی، **فصوص الحکم**، ترجمه محمدعلی موحد، تهران، کارنامه، ۱۳۸۶.
- ابن کربلائی، حافظ حسین بن کربلائی، **روضات الجنان و جنات الجنان**، تصحیح جعفر سلطان‌القرائی، تبریز، ستوده، ۱۳۸۲.
- ابوالقاسمی، محسن، **تاریخ زبان فارسی**، تهران، سمت، ۱۳۷۴.
- ایزوتسو، توشیهیکو، **زندگی و اندیشه ابن عربی**، کیهان فرهنگی، شماره ۹۶، صص ۳۸-۴۱، ۱۳۷۲.
- آشتیانی، جلال‌الدین، **نقدی بر تهافت الفلاسفه غزالی**، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمی قم، ۱۳۸۷.
- آقابزرگ تهرانی، محمد محسن، **الذریعه الی تصانیف الشیعه**، بیروت، لبنان، دارالاضواء، ۱۴۰۳ ق.
- ترکه اصفهانی، علی بن محمد، **شرح فصوص الحکم**، تحقیق محسن بیدارفر، قم، بیدار، ۱۳۷۸.
- جامی، عبدالرحمن بن احمد، **نقد النصوص فی شرح نقش الفصوص**، تصحیح ویلیام چیتیک، تهران، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۸۱.
- جهانبخش، جويا، **راهنمای تصحیح متون**، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۷۸.
- جهانبخش، جويا، **تأملات نظری کارآمد در تصحیح متون ادبی**، آیین میراث، شماره ۴۲، صص ۲۴-۷۳، ۱۳۸۷.
- حسن‌زاده آملی، حسن، **عرفان و حکمت متعالیه**، قم، الف. لام. میم، ۱۳۸۰.
- حسن‌زاده آملی، حسن، **مآثر آثار**، قم، الف. لام. میم، ۱۳۸۶.

- خانلری، پرویز، تاریخ زبان فارسی، تهران، سیمرغ، ۱۳۷۴.
- خطیب رهبر، خلیل، حروف اضافه و ربط، تهران: مهتاب، ۱۳۷۹.
- خلوتی تبریزی، عبدالرحیم بن محمد، الدقایق فی معرفه الحقایق، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، نسخل شماره ۳۲۲۳۷، بی تا الف.
- خلوتی تبریزی، عبدالرحیم بن محمد، دقایق در معرفت حقایق، کتابخانه آستان قدس رضوی، نسخه خطی شماره ۸۶۰، بی تا ب.
- خلیل‌اللهی، شهلا، حضرات خمس در شروح مختلف فصوص‌الحکم ابن عربی، جستارهای ادبی، شماره ۱۶۰، صص ۱۳۷-۱۵۰، ۱۳۸۷.
- دانش‌پژوه، محمدتقی، نشریه نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۴.
- درایتی، مصطفی، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۰.
- دولت‌آبادی، عزیز، سخنوران آذربایجان، تبریز، ستوده، ۱۳۷۷.
- ریاض، محمد، احوال و آثار میر سید علی همدانی، اسلام آباد پاکستان، نشر مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۷۰.
- سجادی، جعفر، فرهنگ اصطلاحات فلسفی ملاصدرا، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۹.
- صدرالدین قونوی، محمدبن اسحاق، الفکوک، نسخه خطی شماره ۷۲۷، کتابخانه یوسف‌آغا قونیه، بی تا.
- صدراپی خوبی، علی، فهرستگان نسخه‌های خطی حدیث و علوم حدیث شیعه، قم، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، ۱۳۸۲.
- صدراپی خوبی، علی، میراث حدیث شیعه، قم، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، ۱۳۸۷.
- عراقی، ابراهیم بن بزرگمهر، دیوان عراقی، تصحیح سعید نفیسی، تهران، سنائی، ۱۳۷۵.
- قیصری، داود بن محمود، شرح مقدمه قیصری بر فصوص‌الحکم، تحقیق جلال‌الدین آشتیانی، تهران،

امیرکبیر، ۱۳۷۰.

- قیصری، داود بن محمود، شرح فصوص الحکم، تصحیح جلال‌الدین آشتیانی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۵.

- قیصری، داود بن محمود، رسائل قیصری، تصحیح جلال‌الدین آشتیانی، تهران، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۸۱.

- قیصری، داود بن محمود، شرح قیصری بر فصوص الحکم ابن عربی، ترجمه محمد خواجه‌جوی، تهران، مولی، ۱۳۸۷.

- کاشانی، عبدالرزاق بن جلال‌الدین، شرح فصوص الحکم ابن عربی، به کوشش مجید هادی زاده، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۳.

- کتابخانه ملی، تارنمای تخصصی. (آخرین بازنگری: ۲۰ مرداد ۱۴۰۱) </https:// www.nlai.ir>

- لویسون، لئونارد، مشرقی تبریزی، مجله صوفی، شماره ۵، صص ۳۰-۳۶، ۱۳۶۸.

- لویسون، لئونارد، شرح حال و آثار محمد شیرین مغربی، گزارش میراث، صص ۷۳-۸۰، ۱۳۹۶.

- مامقانی، محمدرضا، معجم الرموز و الاشارات، قم، مهر، ۱۴۱۱ق.

- مدرسی، فاطمه، از واج تا جمله، تهران، چاپار، ۱۳۸۷.

- مرزبان بن رستم، مرزبان‌نامه، ترجمه سعدالدین وراوینی، تهران، صفی‌علیشاه، ۱۳۸۷.

- مسگرنژاد، عبدالجلیل، شرح فصوص الحکم خواجه پارسا، معارف، شماره ۸، صص ۸۳-۹۲، ۱۳۶۵.

- مصباح یزدی، محمد تقی، فرهنگ اعلام علوم عقلی اسلامی، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۹.

- معروف، یحیی، فن ترجمه، کرمانشاه، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۷.

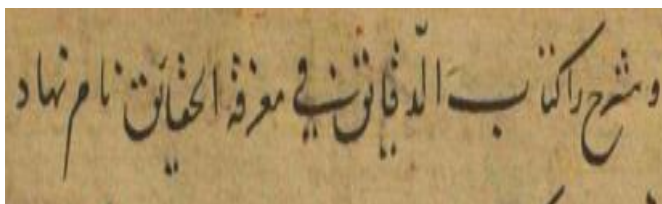
- موسوی طباطبائی تبریزی، محمدرضا بن محمد صادق، تاریخ اولاد الاطهار، به کوشش محمد الوان‌ساز خوبی، تهران، نشر مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹.

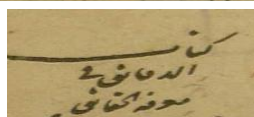
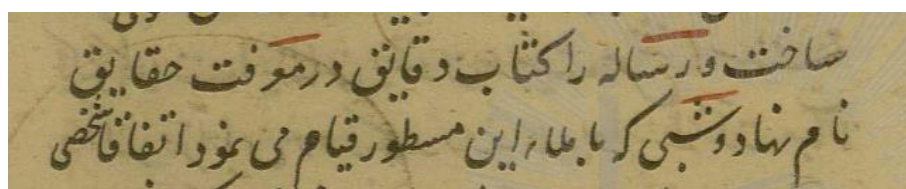
- مهیار، محمد، فرهنگ دستوری، تهران، میترا، ۱۳۷۶.
- نظامی، الیاس بن یوسف، خسرو و شیرین، تصحیح وحید دستگردی، تهران، ارمغان، ۱۳۷۸.
- نعمت‌الله ولی، نعمت‌الله بن عبدالله، رساله خیالیه، مشرق، شماره ۵، صص ۴۴-۴۹، ۱۳۷۴.
- همدانی، علی بن شهاب‌الدین، رساله منامیه از میر سیدعلی همدانی، تصحیح محمد جعفر یاحقی، فصلنامه رودکی، شماره ۴۴، صص ۹۵-۱۱۴، ۱۳۹۴.
- یحیی، عثمان، مؤلفات ابن عربی، قاهره مصر، هیئه المصریه العامه للکتاب، ۲۰۰۱ م.

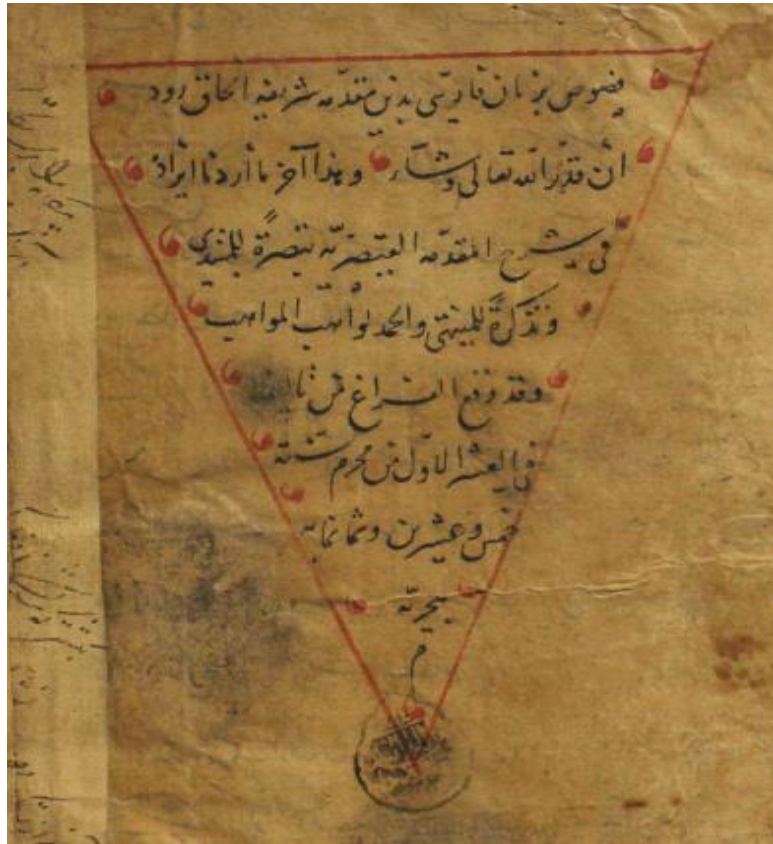
تصاویر:

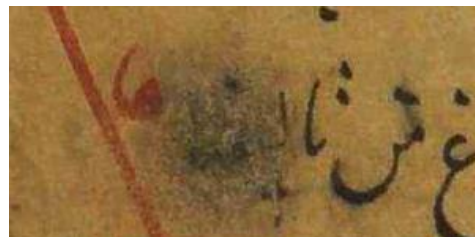
تصویر ۱: نام کتاب در نسخه کتابخانه ملی

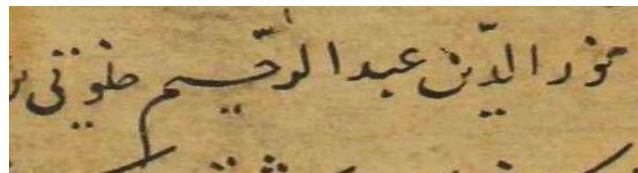
تصویر ۲: نام کتاب در نسخه آستان قدس

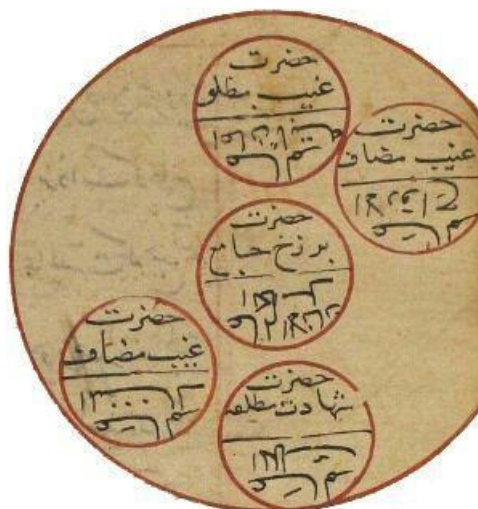
تصویر ۳: انجامه نسخه کتابخانه ملی

تصویر ۴: «من تألیف» در نسخه کتابخانه ملی

تصویر ۵: لقب «نورالدین» در برگ اول نسخه کتابخانه ملی

تصویر ۶: فصل ششم در نسخه کتابخانه ملی

تصویر ۷: مهرهای برگ ۲ و ۵۹